

De veerkracht van de verzorgingsstaat

De Academische Boekengids 27, juni 2001, pp. 4-6.

Tot vervelens toe kondigden recente sociaal-wetenschappelijke studies van de verzorgingsstaat het definitieve einde aan van het sociale paradijs. Drie 'generaties' van onderzoekers hanteerden 'crisis' en 'stagnatie' als kernbegrippen. Een nieuwe lichtung empirisch georiënteerde wetenschappers timmert echter aan de weg met de boodschap dat de verzorgingsstaat precies doet wat hij moet doen, namelijk economische en sociale bescherming bieden in tijden van tegenslag. Bovendien roemt men in deze literatuur Nederland als beste van alle bestaande modellen. Het is de vraag of die lof gerechtvaardigd is.

De eerste stroom apocalyptische theorieën kwam op in het kielzog van de eerste oliecrisis. De verzorgingsstaat kwam in moeilijkheden omdat hij niet meer in staat was voldoende belasting te heffen om de uit de hand lopende sociale uitgaven te dekken. De overvraging van de democratische rechtsstaat, onder meer door een toenemend beroep op de zich uitbreidende sociale wetgeving, veroorzaakte bovendien een diepe, nog steeds voelbare regeerbaarheidscrisis. De onheilsvoorspellingen richtten zich vooral op de verzorgingsstaat als bureaucratisch gedrocht waarvan de onbedoelde, maar niettemin perverse effecten steeds duidelijker werden. Een groeiende groep sociaal-wetenschappelijke onderzoekers van uiteenlopende snit hield de verzorgingsstaat verantwoordelijk voor een breed scala van economische en sociale problemen.

In de jaren tachtig inspireerden de regering-Thatcher en de Reagan-administratie een nieuwe golf van vooral politieke ondergangstheorieën. De door links zo vertroetelde sociale gelijkheid zou opgeofferd worden aan het door rechts gekoesterde ideaal van economische groei en efficiëntie van bestuur. In de ogen van nieuw en oud links was de verzorgingsstaat weliswaar in economisch zwaar weer terechtgekomen, maar betekenden de neoliberale en conservatieve politieke aanvallen op de verzorgingsstaat de definitieve nekslag. De paradox was natuurlijk dat de scherpste aanval op de verzorgingsstaat plaatsvond in landen die niet bepaald bekendstonden om hun genereuze sociale politiek.

Recent, en dan spreken we over de jaren negentig, is er weer een nieuwe golf van onheilsboden. Het gaat dan in het bijzonder om politiek-economische theorieën die de nadelige gevolgen van de toenemende economische internationalisering of mondialisering en de Europese eenwording centraal stellen. Het argument is dat economische mondialisering en Europese integratie nationale staten onder druk zetten om hun sociale stelsels vergaand te ontmantelen. Dit is nodig om de toegenomen internationale concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Het gevolg is dat de verzorgingsstaten in een neerwaartse spiraal naar elkaar toe snellen. Afbraak van bestaande voorzieningen, minimale sociale politiek en een toenemende rol voor de markt en andere privé-initiatieven zijn het gevolg.

Empirische toetsing

Bij deze drie generaties van pessimistische denkers waren de theorievorming en de politieke vooringenomenheid doorgaans sterker ontwikkeld dan het empirisch onderzoek. Van toetsing van de hypothesen kwam het veelal niet en men had de neiging de bedreigingen te overschatten. Daar ligt een belangrijk verschil met het recente onderzoek. Onder meer omdat er steeds betere en betrouwbaardere (comparatieve) gegevens over de jaren tachtig en negentig beschikbaar zijn gekomen, hebben onderzoekers zich geconcentreerd op de empirische toetsing van de speculatieve theorieën. Het blijkt dat voor de voorspelde definitieve ondergang van de verzorgingsstaat weinig tot geen bevestiging te vinden is. Sterker nog, recent empirisch onderzoek laat vooral zien dat de verzorgingsstaten, ondanks de enorme problemen waarvoor ze staan, opmerkelijk veel weerstand bieden aan de druk tot veranderingen. Hun institutionele kenmerken zijn betrekkelijk stabiel. De huidige trefwoorden zijn dan ook niet zozeer 'crisis' als wel 'veerkracht', 'weerstandsvormen' en 'overleven' (zie Kuhnle 2000; Cantillon 1999; Lessenich en Ostner 1998). Tot op zekere hoogte blijkt dat de verzorgingsstaat eigenlijk precies doet waarvoor hij is ontworpen: het bieden van sociale en economische bescherming.

Ook is men erachter gekomen dat inzicht in de verschillen tussen verzorgingsstaten van groot belang is voor een goed begrip van hun functioneren onder moeilijke omstandigheden zoals vergrijzing, de transformatie van de traditionele gezinsstructuur, de-industrialisatie en de opkomst van de diensteneconomie, massale werkloosheid, flexibele maar onzekere arbeidscontracten, grote veranderingen in de levensloop van mensen en economische mondialisering. Weliswaar doen de verzorgingsstaten - op een soberder niveau - wat ze moeten doen, ze doen dat niet op dezelfde wijze en beantwoorden de nieuwe uitdagingen en bedreigingen met verschillende mate van succes.

Drie werelden

Sinds 1990 is al het sociaal-wetenschappelijk empirisch onderzoek naar de verzorgingsstaat schatplichtig aan het werk van de socioloog en arbeidseconoom Gøsta Esping-Andersen. In dat jaar publiceerde Esping-Andersen het spraakmakende boek *Three Worlds of Welfare Capitalism*, waarin hij korte metten maakt met het idee dat er zoiets zou bestaan als de verzorgingsstaat. Ook toonde hij aan dat er achter de

sociale uitgaven-patronen van rijke landen zeer verschillende werelden van sociale politiek schuilgingen. Er is nagenoeg geen wetenschappelijk boek of artikel op het terrein te vinden dat niet, in waarderende of afkeurende zin, refereert aan dit werk. Kern van Esping-Andersens theorie is dat het begrip verzorgings *staat* te eng is om precies te vatten hoe in een land economische en sociale zekerheid toebedeeld worden. Andere maatschappelijke instituties als de markt en het gezin spelen, naast de staat, eveneens een vitale rol bij de voortbrenging van werk en welvaart. Het samenspel van staat, markt en gezin bepaalt het specifieke verzorgingsregime in een land.

Esping-Andersen onderscheidt drie typen regimes: een sociaal-democratisch, liberaal en corporatistisch of conservatief regime. De belangrijkste verschillen tussen deze regimes betreffen de *instituties* die van het grootste gewicht zijn bij de garantie van economische en sociale zekerheid (de markt, de staat of het gezin), het soort *sociale stratificatie* dat door dit institutionele mengsel totstandkomt of in stand wordt gehouden (status- en beroepsgroepen, klassen, maatschappelijke segmentatie, sociaal-economische en sekseongelijkheid) en de mate van decommodificatie, dat wil zeggen 'the degree to which individuals, or families, can uphold a socially acceptable standard of living independently of market participation' (Esping-Andersen 1990:37).

Deze empirische typologie behoort inmiddels tot het standaardgereedschap van sociale wetenschappers die zich met de verzorgingsstaat bezighouden. Velen hebben geprobeerd de typologie aan te passen en te verbeteren. Dit gebeurde doorgaans door erop te wijzen dat sommige landen afwijkende kenmerken hebben die niet of moeilijk in de typologie in te passen zijn en daarom een uitbreiding van de typologie vergen. In zijn nieuwe boek, *Social Foundations of Postindustrial Economies* (1999), gaat Esping-Andersen op deze kritiek in en herformuleert hij zijn regime-theorie.

Het *sociaal-democratische regime* is institutioneel sterk gericht op sociaal-economische en seksegelijkheid, verkleint de verschillen tussen statusgroepen en klassen en vermindert de marktafhankelijkheid van werknemers. Dit regime, dat sinds de jaren zestig bestaat, kenmerkt zich door universalisme in de rechtsgrond (burgerschap), een zeer brede dekking van risico's, genereuze uitkeringsniveaus en het streven naar inkomensgelijkheid. Karakteristiek voor de sociaal-democratische regimes, met Zweden als belangrijkste vertegenwoordiger, is bovendien niet zozeer lage werkloosheid, zoals velen menen, maar vooral het streven naar maximale arbeidsmarktdeelname. De werkloosheid in de Scandinavische landen moge in de jaren negentig in procenten vergelijkbaar zijn met de Franse en Duitse cijfers, men moet dan wel de netto arbeidsgraad van 75 à 80 procent in Scandinavië afzetten tegen de 50 à 60 procent in continentaal Europa.

Wat het sociaal-democratische regime in hoge mate onderscheidt van de andere regimes is de statelijke preoccupatie met het bevorderen van de arbeidsmarktparticipatie, minutieus uitgewerkt in een samenhangend stelsel van loononderhandelingen en actieve arbeidsmarktpolitiek (reïntegratieprogramma's, scholing- en trainingstrajecten, creatie van werkgelegenheid in de publieke sector, flankerende voorzieningen als kinderopvang). Het is de staat die zich via dit stelsel verplicht ervoor te zorgen dat mensen kunnen werken. Maximalisatie van arbeidsmarktparticipatie is de beste garantie voor sociale zekerheid en tegen sociale uitsluiting.

Particularisme en weinig bereidwilligheid de status en klassenstructuur van de samenleving te veranderen zijn de belangrijkste kenmerken van het *conservatieve* (ook wel *corporatistische*) regime, dat tevens een sterke voorkeur heeft voor een sociale politiek die het traditionele gezin bevoorrecht. De kern van het conservatieve regime is volgens Esping-Andersen gelegen in deze mengeling van status-segmentatie en 'familialisme'. Status-segmentatie vindt men in de Bismarckiaanse traditie van aparte verzekeringen voor verschillende beroepsgroepen met loongerelateerde uitkeringen. De rechtsgrond betreft deelname aan betaalde arbeid en de loongerelateerde uitkeringen zorgen ervoor dat de in de beroepsarbeid verworven status als het ware meegenomen kan worden naar de sociale zekerheid. In Duitsland en in Oostenrijk komt het particularisme in het bijzonder tot uiting in de aparte en - ten opzichte van arbeiders in de private sector - zeer bevoordeelde status van staatsemployees in de sociale zekerheid. Het particularisme vindt men in Italië bijvoorbeeld terug in de pensioenvoorziening, die bestaat uit een welhaast ondoordringbaar labrynt van voor nagenoeg iedere beroepsgroep specifieke regelingen.

'Familialisme' houdt in dat het gezin een zeer groot aantal sociaal-economische verplichtingen heeft toebedeeld gekregen die in andere regimes óf aan de markt óf aan de staat toevallen. Esping-Andersen doelt hiermee bijvoorbeeld op het *gender*-specifieke kostwinners-verzorgersmodel zoals we dat ook in Nederland kenden. In de conservatieve staten wordt het standaardgezin ondersteund via de passieve sociale politiek (uitkeringen aan het doorgaans mannelijke gezinshoofd) en is de sociale dienstverlening sterk onderontwikkeld, aangezien zorg bij uitstek een taak van het gezin is (gewoonlijk de vrouw). Het conservatieve model biedt een hoge mate van ontslagbescherming voor de standaard (mannelijke) werknemer, zodat hem zoveel mogelijk baan zekerheid wordt geboden. Actieve arbeidsmarktpolitiek is marginaal.

In het *liberale regime* regeert de markt en zijn sociale rechten doorgaans bescheiden en sterk afhankelijk van de individuele prestatie op de (arbeids-)markt. Het liberale regime heeft drie centrale kenmerken. Het is residueel in de zin dat alleen 'slechte', dat wil zeggen op de private markt onverzekerbare risico's worden gedekt en er uitsluitend bijstandsachtige regelingen zijn die op eigen middelen getoetst

worden. Het regime draagt wat dat betreft de erfenis van de negentiende-eeuwse armenzorg. Voorts kenmerkt het regime zich door een zeer beperkte uitleg en strikte interpretatie van wat maatschappelijke risico's zijn. Veel risico's die in het sociaal-democratische en conservatieve model als sociale risico's worden gezien, zijn in het liberale regime persoonlijke of individuele problemen. De Verenigde Staten kennen bijvoorbeeld geen nationale ziektekostenregeling, geen sociale verzekering bij ziekte en zwangerschap, geen gezinstoeslagen en geen ouderschapsverlof. Het Medicaid-programma is uitsluitend bestemd voor de armen, op Medicare kunnen alleen ouderen een beroep doen en de *Aid to Families with Dependent Children* (AFDC) is exclusief gereserveerd voor alleenstaande moeders. Ten slotte is het liberale regime gericht op het bevorderen van de markt en marktwerking. De 'goede' risico's dienen in de markt verzekerd te worden en deze (individuele of op bedrijfsniveau collectieve) regelingen worden fiscaal gunstig behandeld.

De analytische kracht van Esping-Andersens regime-theorie met de erbij horende typologie is dat zij de empirische variatie in institutionele kenmerken van verzorgingsstaten tot een aantal centrale dimensies terugbrengt en aannemelijk maakt hoe politieke factoren van invloed zijn op de sociale arrangementen. Bovendien laat Esping-Andersen zien dat sociale en economische veranderingen - en in het bijzonder de ontwikkeling naar een postindustriële diensteneconomie - in hoge mate mede afhangen van de institutionele kenmerken van een regime. Zo bleek het regime van de Verenigde Staten zeer gunstig voor de groei van laagbetaalde banen in de commerciële en persoonlijke dienstverlening, slaagde het Duitse stelsel er niet in de dienstensector te stimuleren en bleek het Zweedse postindustriële traject voornamelijk te worden afgelegd via de groei van de sociale sector. De regime-theorie bleek ook nuttig en succesvol in de analyse van de aanpassingen en hervormingen van de verzorgingsstaten in de tweede helft van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig. Een door Esping-Andersen geredigeerde bundel over de veranderingen in de verzorgingsregimes van 1996 is - samen met het werk van Paul Pierson over de weerbaarheid van verzorgingsstaten (1994; 2001) - gezichtsbepalend op dit terrein. Zij hebben een begin gemaakt met de analytisch-empirische herwaardering van het lot van de verzorgingsstaten, die weliswaar te kampen hebben met grote problemen, maar geenszins hun ondergang tegemoet gaan.

Recente studies

Dat is ook de conclusie van twee recente, zeer boeiende empirisch-vergelijkende studies van de verzorgingsstaat die het analytisch kader van de regime-theorie gebruiken om de recente ontwikkelingen in kaart te brengen en het bestaan van de regimes te bevestigen. Het gaat om *The Real Worlds of Welfare Capitalism* van R.E. Goodin, B. Heady, R. Muffels en H.-J. Dirven en *De maat van de verzorgingsstaat* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), geschreven door J.M. Wildeboer Schut, J.C. Vrooman en P.T. de Beer. Beide studies blinken uit door een zeer goede presentatie van unieke gegevensbestanden. *Real Worlds* maakt gebruik van panel-gegevens uit drie landen (Duitsland, Nederland en de Verenigde Staten) die het de onderzoekers mogelijk maken de lotgevallen van individuen door de tijd heen zeer gedetailleerd te volgen. Deze studie claimt dan ook terecht dat ze kan laten zien wat het voor *individuen* betekent om onder een bepaald verzorgingsregime te leven. Het SCP-rapport maakt gebruik van microbestanden uit elf landen met inkomensgegevens die onderling in hoge mate vergelijkbaar zijn. Deze zeer grondige studie brengt op lucide wijze in kaart (onder meer door de heldere presentatie van bijzonder aanschouwelijke tabellen en grafieken) hoe de regimes onderling verschillen in termen van inkomensherverdeling, inkomensongelijkheid, armoede en sociale welvaart.

Beide studies kennen enkele curieuze overeenkomsten, maar ook boeiende verschillen. De eerste gelijkenis is dat ze zich beide expliciet beroepen op het werk van Esping-Andersen. Het SCP-rapport is daarbij zeer uitvoerig en technisch verfijnd in de poging te toetsen in hoeverre er werkelijk sprake is van drie werelden van verzorgingsstaten. De elf landen werden onderzocht op maar liefst 58 kenmerken op het terrein van onder meer de financiering van de sociale zekerheid, de arbeidsmarkt en de verschillende sociale verzekeringen en voorzieningen. De conclusie is dat er - met enige nuancering - geen twijfel is aan het nut van de drie werelden typologie, ook al blijkt Nederland - evenals in Esping-Andersens oorspronkelijke indeling - een hybride geval.

De tweede overeenkomst tussen *Real Worlds* en *De maat* is dat ze beide vrijwel uitsluitend oog hebben voor de overdrachtsuitgaven en de uitkomsten van de belasting- en uitkeringspolitiek in termen van, bijvoorbeeld, inkomensongelijkheid en armoede. In feite zijn ze vooral geïnteresseerd in wat Esping-Andersen decommodificatie noemt. Het SCP-rapport presenteert veelzeggende gegevens over een reeks van belangrijke indicatoren als herverdeling, ongelijkheid, sociale welvaart en armoede. Zo laat het rapport zien hoe enorm de omvang van de overdracht van inkomens tussen de sociale groepen feitelijk is die via de sociale zekerheid en de belastingheffing loopt en welke - deels dramatische - effecten dit heeft op de mate van ongelijkheid in de samenleving. De sociaal-democratische landen kennen de geringste inkomensongelijkheid, de corporatistische volgen op geringe afstand, terwijl de liberale landen een betrekkelijk grote mate van ongelijkheid kennen.

Het hoofdstuk over armoede trekt vergelijkbare conclusies, maar laat bovendien zien hoe bepalend de norm is die men hanteert voor het vaststellen van het armoedepercentage in een land. Neemt men bijvoorbeeld de nationale beleidsnorm (meestal 95 procent van de minimumnorm in een land) als criterium, dan blijkt twaalf procent van de Amerikaanse gezinnen in armoede te wonen, in Nederland vier procent en in Denemarken één procent. Neemt men daarentegen de relatieve grens die de OESO hanteert (vijftig procent van het gemiddelde inkomen), dan blijkt 27 procent van de Amerikanen, acht

procent van de Nederlanders en zeven procent van de Denen in armoede te leven. Ook interessant is de constatering, dat als men het Nederlandse armoedecriterium (95 procent van het Nederlandse sociale minimum) op alle landen toepast, Nederland van alle landen met vier procent de laagste armoede blijkt te kennen, tegen bijvoorbeeld 26 procent in Groot-Brittannië. De vergelijking die in *Real Worlds* tussen de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland op dit punt gemaakt wordt, laat zien dat de armoede, gemeten op het moment dat de verzorgingsstaat zijn werk nog niet gedaan heeft, in deze drie landen ongeveer gelijk is. Het verschil in het herverdelingseffect op de armoede tussen de landen is echter bijzonder groot, vooral als men naar Nederland kijkt, waar het aantal armen niet alleen tot een minimum wordt teruggebracht, maar de duur van de armoede ook sterk beperkt wordt door de verzorgingsstaat.

Hoe informatief en overtuigend beide studies ook zijn, op zich is het wel enigszins merkwaardig dat *Real Worlds* en *De maat* zich volledig richten op de overdrachtsuitgaven en de uitkomsten van de belasting- en uitkeringspolitiek. Dit betekent namelijk in feite een zekere theoretische terugval ten opzichte van het werk van Esping-Andersen, die er nu juist op hamerde dat een enge focus op de verzorgingsstaat (sociale uitgaven, uitkeringen, belastingfaciliteiten) geen correct, of althans een zeer partieel beeld geeft van de manier waarop een land werk en welvaart produceert. Zoals Esping-Andersen, reagerend op de kritiek op de regime-theorie, in zijn jongste boek stelt: 'there is one point of potential confusion that must be clarified. The basis for typology construction that I am here (as before) examining, are welfare regimes, not welfare states nor individual social policies. "Regimes" refer to the ways in which welfare production is allocated between state, market, and households' (1999:73). *Real Worlds* en *De maat* baseren zich uiteindelijk dus alleen op de beschrijvende typologie en brengen de theorievorming niet vooruit. Hun waarde ligt dan ook vooral in de bijdrage die ze leveren aan het empirisch inzicht in de werking van de belastingstelsels en stelsels van sociale zekerheid in verschillende landen.

Esping-Andersen had grote moeite met de karakterisering van de Nederlandse verzorgingsstaat, die hij beurtelings indeelde bij de sociaal-democratische en conservatieve regimes. In *Social Foundations of Postindustrial Economies* beschrijft hij de ambigue positie van de Nederlandse verzorgingsstaat als volgt: 'When we study income maintenance, the Netherlands appears "social democratic" in the sense of strong universalism, comprehensive coverage, and generous "de-commodifying" benefits (...). But when we include social service delivery - and when, more generally, we examine the role of the family - the Netherlands becomes squarely a member of the "conservative", Continental European fold? (1999:87).

Ook op het 'probleem Nederland' vertonen *Real Worlds* en het SCP-rapport een boeiend contrast. Voor Goodin en de zijnen is Nederland het sociaal-democratische verzorgingsregime *par excellence*, een regime dat bovendien in alle opzichten (armoede, gelijkheid, sociale integratie, stabiliteit, autonomie en economische efficiëntie) superieur blijkt te zijn aan de andere twee regimes. Terwijl in vrijwel alle andere studies het Zweedse model als bij uitstek sociaal-democratisch wordt gezien, houdt *Real Worlds* hardnekkig vast aan Nederland als het schoolvoorbeeld van het sociaal-democratische regime. De reden is dat de auteurs uitsluitend oog hebben voor inkomensvervangende arrangementen en niet voor arbeidsmarktparticipatie.

Nederlandse prestaties

Ook het SCP-rapport bestudeert vooral de inkomensvervanging, maar hanteert voor de classificatie van de landen een veel bredere benadering. Nederland verschijnt hier *hybride*, met veel sociaal-democratische en typisch corporatistische trekken. Ook het SCP-rapport is beslist positief over de Nederlandse prestaties, omdat het Nederlandse regime in internationaal perspectief 'de juiste maat' heeft, dat wil zeggen op geen enkel belangrijk punt (armoede, belastingen, gelijkheid, uitkeringsniveau, et cetera) sterk in negatieve of positieve zin afwijkt van wat internationaal gezien een gemiddelde verzorgingsstaat is.

Omdat *Real Worlds* en *De maat* echter niet of nauwelijks aandacht besteden aan arbeidsmarktparticipatie, komt Nederland er mijns inziens in beide studies iets te gunstig af. Zou men namelijk de werkelijk sociaal-democratische waarde van maximale arbeidsmarktdeelname-met-sociale-bescherming centraal stellen, dan zou Nederland er een stuk slechter van afkomen. Nu zou men natuurlijk kunnen tegenwerpen dat juist op het terrein van de werkgelegenheid Nederland het zeer goed doet: lage werkloosheid, snelle banengroei, kortom het wonder van het poldermodel. We mogen echter niet vergeten dat ondanks de banengroei en de lage officiële werkloosheid, in Nederland de brede werkloosheid (mensen met een uitkering plus de mensen in gesubsidieerde werkgelegenheidsprogramma's) nog steeds rond de 25 procent ligt en dus asociaal hoog is. Het zou onzinnig zijn om in Nederland het sociale (of sociaal-democratische) paradigma's gerealiseerd te zien.

Daar komt nog bij dat recent economisch onderzoek aantoont dat ruim de helft van het Nederlandse werkgelegenheidswonder in de periode 1994-1999 uit marginale banen bestond, dat wil zeggen flexibele banen en kleine deeltijdbanen. Marginale banen zijn onzeker en zeer conjunctuurgevoelig. Tenzij men ervan overtuigd is dat we leven in een periode van de nieuwe economie waarin conjunctuurfluctuaties niet meer voorkomen, kan men ervan uitgaan dat een recessie onvermijdelijk is. Een conjunctuuromslag zal inhouden dat Nederland vanwege het grote aantal marginale banen hard getroffen zal worden door ontslagen en dat het werkloosheidscijfer snel zal oplopen. De banenmachine zal haperen en het is zeer de vraag of het zich maar langzaam ontwikkelende instrumentarium van de actieve arbeidsmarktpolitiek in staat zal zijn de toch al niet indrukwekkende arbeidsmarktparticipatie in Nederland op peil te houden.

Op dat punt zou Nederland nog veel sociaal-democratischer moeten worden.

Kees van Kersbergen is hoogleraar politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Besproken boeken:

Cantillon, B. (red.), *De welvaartsstaat in de kering*. Kapellen: Pelckmans 1999.

Esping-Andersen, G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press 1990.

Esping-Andersen, G., (red.), *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. Londen: Sage 1996.

Esping-Andersen, G., *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press 1999.

Goodin, R.E., B. Heady, R. Muffels en H.-J. Dirven, *The Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press 1999.

Kuhle, S. (red.), *Survival of the European Welfare State*. London & New York: Routledge 2000.

Lessenich, S. en I. Ostner (red.), *Welten des Wohlfahrtskapitalismus. Der Sozialstaat in vergleichender Perspektive*. Frankfurt & New York: Campus 1998.

Pierson, P., *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press 1994.

Pierson, P. (red.), *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press 2001.

Sociaal en Cultureel Planbureau, *De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen*. Den Haag: SCP 2000.